
DEPARTAMENT DE DIDÀCTICA DE LES CIÈNCIES SOCIALS
UNIVERSITAT DE BARCELONA

**EL MEDI LOCAL COM A ESCALA D'ANÀLISI
A L'ENSENYAMENT DE LES CIÈNCIES
SOCIALS. EDUCACIÓ SECUNDÀRIA**

ARACELI VILARRASA i CUNILLÉ
TESI DOCTORAL

DIRECTORS
DRA. PILAR BENEJAM i DR. JOAQUIM PRATS

DIDÀCTICA DE LES CIÈNCIES SOCIALS I ESPAIS DE COMUNICACIÓ
2004

Als 30 milions de ciutadans i ciutadanes de tot el món que el dia 15 de febrer de 2003 van intentar aturar una guerra global amb la seva acció local.

Agraïments

Com si es tractés dels plecs rebregats d'una muntanya vella, aquest treball s'ha anat configurant en un període de temps llarg. A les seves pàgines, hi trobareu intuïcions primigènies, idees antigues, somogudes per inquietuds més recents i cimentades amb les lectures i recerques dels darrers temps. Són elements que dibuixen una orografia sempre efímera, encara que avui ens pugui semblar prou sòlida.

Els estrats d'aquest relleu estan formats per les aportacions successives que m'han anat arribant en forma de reflexions, converses i experiències compartides amb els meus companys i companyes de feina a l'escola, d'activitats de formació del professorat i dels serveis educatius municipals.

Vull destacar especialment l'empremta de les mestres de l'Escola Estel, que em van fer estimar l'ofici de mestre i em van ensenyar a teixir la teoria amb la pràctica; dels companys i companyes del Grup de Ciències Socials de Rosa Sensat, amb qui vaig compartir la inquietud per la renovació pedagògica, l'estudi de la didàctica de les Ciències Socials i els treballs de coneixement del medi; dels companys i companyes dels serveis educatius municipals, amb qui he treballat sobre el coneixement de la ciutat; i més recentment, del professors i dels companys i companyes dels cursos de doctorat amb els quals he fet, tentinejant, els primers passos

en el món de la recerca. Tots i totes poden trobar en aquestes pàgines algun tros d'allò que hem compartit.

Vull expressar el meu agraïment als directors de la tesi per la seva dedicació i el seu encoratjament constants al llarg del procés. Pel que fa a Pilar Benejam, aquesta tasca marca una fita més en un mestratge que va començar ja fa molts anys i que ha estat una constant en la meua vida professional. Més recentment, he tingut la sort de trobar en Joaquim Prats un nou estímul intel·lectual i professional inestimable. Sense el recolzament d'ells dos aquest treball no hauria estat possible. També he d'agrair a Roser Batllori i a Montserrat Cases els seus comentaris i consells, que em van ajudar a perfilar-ne el contingut.

Així mateix he d'agrair al grup de professors i professores que han participat a la recerca la seva obertura i la seva generositat per haver accedit a formar part del meu estudi.

Finalment, he d'agrair al meus alumnes de Primària, de Secundària, de Batxillerat, de Formació Inicial i de Formació Permanent, tot el que m'han ensenyat, mentre jo pretenia que aprenguessin alguna cosa.

ÍNDEX

CAPÍTOL INTRODUCTORI

CAPÍTOL 1. PLANTEJAMENT DEL PROBLEMA I PRESENTACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ	15
1.1. Definició del problema	17
1.1.1. La dimensió espacial del currículum de Ciències Socials	17
1.1.2. El paper del medi local a la dimensió espacial del currículum de les Ciències Socials	22
1.2. Presentació de la investigació	24
1.2.1. La pregunta inicial i les qüestions derivades	24
1.2.2. L'àmbit de la recerca	25
1.2.3. Les hipòtesis de treball	26
1.3. Estructura de la tesi i epítome del marc teòric	27

PRIMERA PART

L'EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE DE MEDI EN LA DIDÀCTICA DE LES CIÈNCIES SOCIALS

CAPÍTOL 2 . EXPERIÈNCIA, MEDI I APRENTATGE EN LA PEDAGOGIA DEL S. XX	31
2.1. Els antecedents: empirisme, holisme i positivisme	33
2.1.1. Pestalozzi, i la Naturphilosophie	35
2.1.2. Reacció i utopia a finals del S. XIX	37
2.2. Experiencialisme i educació progressista al S. XX	39
2.2.1. El pensament de John Dewey	40
2.2.2. L'estudi del medi a la pedagogia francesa: Cousinet i Freinet	46
2.2.3. Estudi del medi i teories de l'aprenentatge. La influència de Jean Piaget	51

2.2.4. Les activitats de l' "éveil" i el treball de camp	56
2.2.5. De l'experiencialisme a la didàctica de la Geografia	57
2.3. La influència de l'experiencialisme a Catalunya	62
2.3.1. L'escola Nova	62
2.3.2. La lenta represa	65
2.4. L'estudi del medi més enllà de la geografia regional	69

CAPÍTOL 3. INSTITUCIONALITZACIÓ I CRÍTICA DE L'ESTUDI DEL MEDI. UN PUNT D'INFLEXIÓ

	73
3.1. El medi local a les reflexions al voltant de l'experimentació de la Reforma Educativa	77
3.1.1. El canvi de paradigma psicopedagògic	77
3.1.2. L'experimentació de la reforma com a ocasió: una visió des de la perspectiva catalana	78
3.1.3. La qüestió de l'espai i les comunitats autònomes	81
3.1.4. La didàctica dels professors: projectes i materials curriculars	83
3.2. La crítica de l'estudi del medi: de la influència de les noves geografies a la crisi del model piagetí	87
3.3. Currículums romàntics i currículums crítics	93

CAPÍTOL 4. LA DIMENSIÓ ESPACIAL EN ELS DISSENYS CURRICULARS DELS ANYS NORANTA

	97
4.1. Educació Primària	100
4.1.1. El Disseny Curricular Base del Ministerio de Educación y Ciencia	100
4.1.2. El Currículum d'Educació Primària de la Generalitat de Catalunya	103
4.2. L'Educació Secundària Obligatòria	104
4.2.1. L'Àrea de "Geografía, Historia y otras Ciencias Sociales". Educación Secundaria Obligatoria del Ministerio de Educación y Ciencia	104
4.2.2. El Currículum d'Educació Secundària de la Generalitat de Catalunya	108
4.3. Dissenys curriculars i nivells de concreció	110

SEGONA PART

ELS CANVIS EN LA SOCIETAT, L'EDUCACIÓ I LA GEOGRAFIA I LES SEVES REPERCUSIONS EN LA CONSIDERACIÓ DIDÀCTICA DEL MEDI LOCAL

CAPÍTOL 5. LA RUPTURA SOCIOLÒGICA: EXPERIÈNCIA, APRENENTATGE I PARTICIPACIÓ SOCIAL EN LA SOCIETAT DE LA INFORMACIÓ	113
---	-----

5.1. La gran ciutat i l'experiència infantil	116
5.2. La ruptura experiencial: real versus virtual	123
5.3. L'ull utòpic: el primat de la imatge	129
5.4. L'era de l'educació	134
5.5. L'apropiació de la xarxa	139

CAPÍTOL 6. LA RUPTURA PEDAGÒGICA: DIDÀCTICA DE LA GEOGRAFIA I EDUCACIÓ EN VALORS 141

6.1. L'educació com a requisit polític de la democràcia	145
6.2. La ciència que li cal a la virtut: coneixement científic i desenvolupament moral	148
6.2.1. De la raó compassiva al relativisme postmodern	150
6.2.2. L'ètica dialògica i procedimental d'Habermas	153
6.2.3. John Rawls i la teoria de la justícia	156
6.2.4. Nous camins cap a una ètica de la modernitat crítica	158
6.3. L'educació moral i estatut científic de les Ciències Socials	160
6.3.1. Ciència, ètica i acció	162
6.3.2. La reforma del pensament i l'ecologia de l'acció	165
6.4. Democràcia, valors i escola: llums i ombres de la pràctica educativa	166
6.5. Educació moral i didàctica de les Ciències Socials	173
6.5.1. La didàctica crítica de la geografia a les Ciències Socials	175
6.5.2. El saber de l'aprenent i el saber del ciutadà	176

CAPÍTOL 7. LA RUPTURA GEOGRÀFICA: ESPAI I TEORIA SOCIAL 181

7.1. Teoria social i canvi: la definició del canvi finisecular	183
7.2. Del postmodernisme al pensament complex	189
7.3. Els espais de les geografies	194
7.3.1 L'espai diferencial	195
7.3.2. L'espai vist des del Sud	201
7.3.3. De l'espai de l'Aleph a l'espai dels no-llocs	204
7.3.4. L'espai de l'invisible: la geografia cultural	211
7.3.5. L'espai de l'esperança	215
7.4. El món local compta!	218
7.5. Un altre món està arribant: el carrer i el ciberespai	224

CAPÍTOL 8. NOVES PERSPECTIVES SOBRE LA DIMENSIÓ ESPACIAL DEL CURRÍCULUM

	229
8.1. La didàctica de les ciències socials com a disciplina científica	231
8.2. L'espai compta per a la didàctica de les Ciències Socials	233
8.2.1. La diversitat d'escals i llocs: la dialèctica local-global	234
8.2.2. La revalorització de l'"ara i aquí" en l'esquema multiescalar	238
8.2.3. La crisi definitiva de l'ús de la dimensió espacial com a criteri de seqüenciació	243
8.3. ¿D'on sóc jo?. Identitat i ciutadania	248
8.3.1. Ciutadania i medi per a una identitat cosmopolita	250
8.3.2. Ciutadania i participació	252
8.4. Medi local i entorn distal. L'ensenyament de la geografia i les TIC	255

CAPÍTOL 9. LA UNITAT DIDÀCTICA COM A CAMP RELACIONAL ON ES SITUA LA DIMENSIÓ ESPACIAL

	265
9.1. La didàctica de les Ciències Socials com a camp relacional	268
9.1.1. La transposició didàctica	268
9.1.2. De la transposició a la transferència	269
9.1.3. Un camp relacional de múltiples funcions	271
9.2. Les dimensions de la unitat didàctica: elements de reflexió per a la construcció d'un model didàctic relacional, interactiu i situacional	273
9.3. Els elements arquitectònics de la unitat didàctica	276
9.3.1. La dimensió conceptual	276
9.3.2. La dimensió narrativa	276
9.3.3. La dimensió cronotòpica	278
9.3.4. La dimensió informacional	280
9.3.5. La dimensió instrumental	282
9.3.6. La dimensió cognitiva	283
9.4. Versatilitat, adaptabilitat i medi local	284

TERCERA PART

EL PENSAMENT I LES PRÀCTIQUES D'UN GRUP QUALIFICAT DE PROFESSORS RESPECTE AL MEDI LOCAL

CAPÍTOL 10. EL MÈTODE D' INVESTIGACIÓ	289
10.1. El disseny de la recerca	292
10.2. Descripció de l'objecte d'estudi	297
10.2.1. El grup estudiat	297
10.2.2. Criteris de selecció dels professors	297
10.2.3. Identificació d'un grup de professors que reuneixin aquests criteris	300
10.3. Elecció i disseny dels instruments de recerca	300
10.3.1. Entrevista als professors	301
10.3.2. L'anàlisi dels materials d'aula	307
10.4. Construcció del model d'anàlisi	308
10.5. Processament i anàlisi de la informació	311
10.6. Interpretació de dades	314
10.7. Formulació de conclusions i altres aportacions	316
CAPÍTOL 11. DEFINICIÓ DEL GRUP ESTUDIAT	319
11.1. Característiques personals i professionals	321
11.2. El model didàctic amb què treballen	323
11.2.1. Les finalitats de l'aprenentatge de les Ciències Socials	324
11.2.2. Relació entre l'aprenentatge de les Ciències Socials i l'educació en valors	327
11.2.3. Continguts de la matèria	330
11.2.4. Mètode didàctic	332
11.3. Les característiques dels centres docents	336
11.4. Recapitulació	337
CAPÍTOL 12. LA CONSTRUCCIÓ DEL MODEL D'ANÀLISI	339
12.1. El model conceptual	341
12.2. Model didàctic	343
12.2.1. La construcció del concepte	343
12.2.2. La descripció de les variables i criteris de categorització	345
12.3. La valoració del medi local	353
12.3.1. La construcció del concepte	353
12.3.2. La descripció de les variables i criteris de categorització	354
12.4. La dimensió espacial	358
12.4.1. La construcció del concepte	358

12.4.2. Les escales d'anàlisi	360
12.4.3. Descripció de variables i criteris de categorització	361
12.5. L'ús del medi local	366
12.5.1. La construcció del concepte	366
12.5.2. Descripció de variables i criteris de categorització	368
12.6. Identificació del material	375

CAPÍTOL 13. ANÀLISI DE DADES: EL PENSAMENT DELS PROFESSORS

SOBRE EL PAPER DEL MEDI LOCAL	377
13.1. Valoració del medi local en el pensament del professor	380
13.1.1. La importància de l'estudi del medi local	380
13.1.2. Medi local i educació per la ciutadania	385
13.2. Dimensió espacial i ús del medi local en la pràctica docent segons la percepció dels professors	387
13.2.1. La dimensió espacial de la proposta didàctica	387
13.2.2. L'ús del medi local en les pràctiques didàctiques	388
13.3. Recapitulació: Principals característiques del pensament dels professors respecte a l'ús del medi local	392

CAPÍTOL 14. ANÀLISI DE DADES. LES PRÀCTIQUES A L'AULA

14.1. La dimensió espacial	401
14.1.1. Territorialitat	401
14.1.2. Estructura espacial	402
14.1.3. L'escala d'anàlisi	403
14.1.4. Amplitud d'escala	404
14.1.5. Relacions entre escales	406
14.1.6. Externalitat	410
14.2. Ús del medi local	412
14.2.1. Participació de l'escala local i del medi local	413
14.2.2. Funció didàctica	419
14.2.3. Finalitat didàctica	421
14.2.4. Ubicació curricular del medi local	423
14.3. Medi local i model didàctic	428
14.3.1. Medi local i mètode: les fases del model didàctic	428
14.3.2. Medi local i mètode: la tècnica didàctica	429
14.3.3. Tipus d'informació	430

14.3.4. Medi local i mètode: tipus de pensament	431
14.3.5. Medi local i mètode: tipus de material	432
14.3.6. Medi local i tipus de mètode	434
14.5. Recapitulació: Principals característiques de la dimensió espacial dels materials d'aula i del seu ús del medi local	435
14.5.1. Dimensió espacial	435
14.5.2. Ús del medi local	436
14.5.3. Medi local i model didàctic	438
14.5.4. Tipologia d'usos didàctics del medi local	439
CAPÍTOL 15. INTERPRETACIÓ I DISCUSSIÓ	441
15.1. La dimensió espacial	445
15.1.1. Discussió	446
15.1.2. Síntesi i comprovació de la hipòtesi	450
15.2. El paper del medi local	450
15.2.1. Discussió	451
15.2.2. Síntesi i comprovació de la hipòtesi	455
15.3. De l'estudi de la localitat a l'estudi social localitzat	456
15.3.1. Discussió	458
15.3.2. Síntesi i comprovació de la hipòtesi	466
15.4. Medi local i educació per la ciutadania	469
15.4.1. Discussió	471
15.4.2. Síntesi i comprovació de la hipòtesi	485
15.5. Tipologia d'usos didàctics del medi local	486
15.5.1. Ubicació, funció i tècnica didàctica per tipologies	489
15.5.2. Caracterització didàctica dels diferents tipus d'exercici local	494
CAPÍTOL 16. CONCLUSIONES	497
16.1. Pel que fa a la dimensió espacial del currículum. Hipòtesi 1	499
16.2. Pel que fa a la participació del medi local. Hipòtesi 2	502
16.3. Pel que fa al tipus del model didàctic amb què s'utilitza el medi local. Hipòtesi 3	502
16.4. Pel que fa a la justificació de l'estudi del medi local. Hipòtesi 4	505
APÈNDIX. APORTACIONS I LÍNIES DE FUTUR	511

17.1. Cap a un nou concepte didàctic de medi	514
17.1.1. Desfent malentesos entre seqüenciació i espai	515
17. 1.2. El medi del ciutadà del S. XXI	518
17.1.3. Medi local i desenvolupament moral	526
17.2. Cartografiant el futur: un model global per a l'estudi del medi local	529
17.2.1. El marc teòric de les UDGL	529
17.2.2. Model espacial d'una UDGL	531
17.2.3. Exemples d'UDGL per Educació Secundària. Què està passant aquí?	536
17.2.4. Les UDGL a la xarxa	542
17.3. Quan la didàctica de les Ciències Socials parla de l'espai	544
17.3.1. L'espai com a palimpsest	545
17.3.2. La comprensió del lloc	546
17.3.3. El zoom i el travelling. Les mirades sobre el lloc	549
17.3.4. De l'espai de l'altre a l' "espai altre"	553
17.3.5. Com un mapa mal pintat: de les àrees a les xarxes	555

BIBLIOGRAFIA	557
---------------------	-----

ANNEXES

ANNEX 1. LLISTAT DEL PROFESSORAT ENTREVISTAT I DADES TÈCNIQUES DE LES ENTREVISTES	579
--	-----

ANNEX 2. CARACTERÍSTIQUES DEL GRUP DE PROFESSORAT ENTREVISTAT I DELS CENTRES DOCENTS ON TREBALLEN	583
--	-----

ANNEX 3. GUIÓ DE L'ENTREVISTA	589
--------------------------------------	-----

ANNEX 4. CARTA DE VALIDACIÓ DE LA TRANSCRIPCIÓ DE LES ENTREVISTES	593
--	-----

ANNEX 5. TRANSCRIPCIONS DE LES ENTREVISTES	597
---	-----

ANNEX 6. DADES DE L'APARTAT DE L'ENTREVISTA:	
---	--

“REQUERIMENTS PER LA RECERCA”	663
ANNEX 7. ENTREVISTES CODIFICADES PER VARIABLES I CATEGORIES	667
ANNEX 8. PERFILS DE LES ENTREVISTES PER VARIABLES I CATEGORIES	719
ANNEX 9. LLISTAT DELS MATERIALS D’AULA ANALITZATS	731
ANNEX 10. DADES DE L’ANÀLISI DE LES PRÀCTIQUES A L’AULA	737
ANNEX 11. LUGARES DE SIGNIFICACIÓN. UNA EXPLORACIÓN DE LOS NODOS QUE CONFIGURAN LA REPRESENTACIÓN DEL MUNDO EN LAS MENTES DE LOS ALUMNOS Article publicat a Enseñanza de las Ciencias Sociales. Revista de Investigación, 2:61-66	769
